

ТӨЗҮЧЕЛЭРДЭН

Татар халкының культурасы социалистик строй һам Советлар Союзы Коммунистлар партиясын леничыл политикасына таянып өзлексез үсэ бара. Татар эдэби төлөө алга киткэн социалистик мийлдэлтээр төллэренең берсе санаа.

Жэмгыятебезнең бик тиз үсеше „килэчэктэ дэ СССР халыклары төллэрэн ирекле рэвештэ үсэ баруын тээмин иту“¹ бурычын күя. Бу исэ үз нэубэтэндэ төлнөн хэзэргэ торышын гына түгел, бэлки аның үсү һэм үзгэрэ бару тарихын тирэнтен өйрэнүнэ талээ итэ.

Мэгълүм ки, барлык төллэрнен дэ үсеш тарихы башка төллэрдэн сүзлэр алу шикелле объектив күренеш белэн нык бэйлэнгэн. Бу күренеш татар эдэби төлөө тарихына да карый.

Башка төллэрдэн кергэн күп сандагы алымналар катламында гарэн һэм фарсы төллэрэннэн алымганинды да шактый урын алыш тора. Бу алымналарын күп гасырларга сузылган тарихы бар. Аларның күбесе эдэби төлдө генэ түгел, бэлки хэмээт иялэрэ массасынын сёйлем төлнөдэ дэ кин кулланыла.

ХХ йөзнөң башына чаклы булаган эдэби төлбөздэ гарэп-фарсы сүзлэрэ татар төлнөдэ житешигэн сүзлэр очен генэ түгел, хэтта татар төлнөн төп үз сүзлэрэ урьынна да кулланылган. Бу хэл совет чоры эдэби төлбезнең башлангыч вакытларына кадэр дэвам итэ.

Сонгы 35—40 ел эчендэ элек кин күлэмдэ кулланылган бу гарэп-фарсы сүзлэрнөң күпчелеге татар төлнөн үз сүзлэрэ, рус һэм интернациональ сүзлэр белэн алыштырылдилар. Эдэби төлбезнең үсешендэгэ бу кискен үзгэрш үз чор эдэбиятын укуда зур гына читенлек тудырды.

Гарэп-фарсы алымналарының белешмэ сүзлөгө кин катлау укучылар массасына, укытучыларга, студентларга, тэржемэчелэргэ, эдэбият һэм матбуат өлкөндө эшлэүчелэргэ, фэн эшчелэрэнэ югарыда эйтэлгэн читенлектэн чыгуга ярдэм итүнэ күздэ тогтын төзэлдэ. Файдаланучылар арасында рус төлөө татар төлнөн караганды яхширак белучелэр булуны иске алыш һэм иске эдэбиятны русчага тэржемэ итучелэрнен хэмээтэн жинчэлжүү максаты белэн, сүзлэрнөң тэржемэс татар һэм рус төллэрэндэ бирелдэ.

Сүзлэр XIII йөз шагыйре Кол-Галидан башлан хэзэргэ чор эдлийн шагыйрьлэрнен эсэрлэрэнэн, шуладай ук төрле фэнгэ караган дэресслеклэрдэн, элекке чор вакытлы матбуатыннан чүплэп тупланды.

¹ КПСС Программасы, Таткнигоиздат, 1961, 161 бит.

Сүзлеккә, белешмә сүзлек булганга, сүз берэмлеге булган сүзләр генә түгел, эдэбиятыбызыда очраган сүз тезмәләре, әйтем һәм мәкалә төсендөгө катып калган гыйбарәләр дә кертелде. Сүзләр сүз берэмлеге булган төп формаларында гына алынмады, бәлки эдэбиятта очраган грамматик формаларында да, арикль, бәйлек, зат күшымчалары һ. б. белән бергә килгән хәләндә дә алынды. Мондый сүзләр, гатарлар тарафынан бер сүз итеп үзләштерелгәнлектән, күп очракта күшүлгү язылалар. Мәсәлән, би-эллитифат — билдигифат.

Сүзлеккә сүзләр һәм сүз тезмәләре хәзерге татар алфавиты тәртибендә урнаштырылды. Ләкин шуның янында үк ул сүзнең гарәп хәрефләре белән гарәп орфографиясе нигезендә язылыши да курсетледе.

Сүзләргә сүзгә-сүз мәгънә бирү белән беррәттән, аңлатмалы сүзлекләрдәгечә, аңлатулар һәм, кирәк тапканда, эдэбияттан алынган мисаллар да бирелде.

Мисаллар сүзнен мәгънәсен аныклау өчен китерелү белән бергә, эдэбиятта куллану барлыгын, сүзне бозып яки ясап куллану барлыгын, бык борынан кулланылуын яки хәзерге чорда да кулланылуын һ. б. күрсәту өчен дә китерелделәр һәм, файдаланучы кин массаны күздә тотып, аларның күчелер сонырак чор, XIX йәз азаты һәм XX йәз башы, эдэбияттыннан алындылар.

Сүзлеккә кергән күплек санындағы, сүзләр, сүзлектә берлек саны булса, тәржемә итлемәде, берлегенә юнәлтелде, берлеге сүзлектә булмаса яки берлегендә булмаган естәмә мәгънәсе булса, аларга тәржемә бирелде. Мәсәлән: *мотәгалликат* — ис. — 1) Мотәгалликының күшлеге. 2) Якыннар, кардәшләр. 3) гра.и. Жәмләнен иярчен кисәкләре; *Лосус* ис. к. Караклар (берлеге сүзлектә юк).

Бер үк сүз мәзәккәр (м. р.), мәэннас (ж. р.) формасында кильгәндә, мәгънәләрнән аерма булмаса, мәэннәсе тәржемә итлеми, мәзәккәренә юнәлтелә, мәсәлән, *Балига* — *кара*: балигъ.

Сүзләрнен русча мәгънәләре дә татарча мәгънәләрнән чыгып бирелде.

Мисаллар, татарча мәгънәгә иллюстрация булганлыктан, русчага тәржемә итлемәделәр. Төп сүзне иллюстрацияләүче сүз тезмәләре, идиомалар, лексик берэмлек булганлыктан, русчага тәржемә итеделәр. Мәсәлән: *Кәбаир* — мн. от кәбир. Гөнаһе кәбаир — „грехи великие“ дип тәржемә итеде.

Татар теленә кергән гарәп һәм өлешчә фарсы алынналарның грамматик үзенчлекләре турында сүзлеккә естәмә итеп „Гарәп теле грамматикасы белешмәсө“ бирелде.

Сүзлеккә материал жыю 1940 иччы елларда башланып, таррак күләмдә 1946 иччы елда үк тәмам булса да, төрле сәбәпләр аркасында бу көнгә чаклы сүзлекне матбуғатка чыгару мөмкин булмады. Тик 1957 иччы елда СССР Фәннир академиясе филиалының тел, эдәбият һәм тарих институтының Гыйльми Советы сүзлекне бастырып чыгарууны ашытырырга дигән карар чыгарғаннан соң, аны бастыру өчен хәзерләргә керешелде.

Сүзлекне төзегендә фәнни һәм эдәби эсәрләрдән тыш тезучеләр тубәндәгө сүзлекләрдән файдаландылар:

1) Мостафа бине Шәмсетдиннән 1902 иччы елда Казанда басылган „Эхтәри Кәбир“ (انخري كېبر) дигән гарәпчә-төркичә сүзлеге;

2) Таһир Ильясның Казанда басылган „Эл-мөғид“ (المغید) дигэн гарәпчә-татарча сүзлеге; 3) Жантуринның Уфада 1911 ичे елда басылган гарәпчә-татарча сүзлеге; 4) Шәмсетдин Саминен 1900 ичे елда Истамбулда басылган „Кamus төрки“ сүзлеге; 5) „Акрабу-ль-маварид“ (اقرب الموارد) исемле 1889 иче елда Бәйрутта басылган гарәп теленец анлатма сүзлеге; 6) М. Аттайының 1913 иче елда Мәскәүдә басылган гарәпчә-русча сүзлеге; 7) Х. К. Барановының 1946 һәм 1957 иче елларда Мәскәүдә басылган гарәпчә-русча сүзлеге; 8) Б. Миллерның 1953 иче елда Мәскәүдә басылган фарсыча-русча сүзлеге.

Сүзлекне басарга хәзерләү чорында нәшрият тарафыннан оештырылган киң күләм тикшерүдә катнашкан барлық иптәшләргә, бигрәк тә үзләренен күрсәтмәләре һәм кинәщәре белән ярдәм иткән СССР Фәннәр академиясе Казан гел, әдәbiyat һәм тарих институтының өлкән гыйльми сотруднигы X. Хисмәтуллин һәм В. И. Ульянов-Ленин исемендәгэ Казан Дәүләт университеты укытуучысы И. Эүхәдиев иптәшиләргә авторлар чын күцелдән рәхмәтләрен белдерәләр.

Сүзлектән файдаланучылар очраган кимчелекләр түрүнда безгә хәбәр итсәләр, зур рәхмәт белән кабул итәчәкбез.